

Polazne teorijske metodološke osnove istraživanja struktura sudionika revolucionarnog rata u Hrvatskoj 1941–1945. godine

IGOR GRAOVAC

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, Jugoslavija

Klasno-socijalna, kao najvažnija, te ostale, izvedene strukture sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnog rata u nas dugo vremena nisu bile ni sadržajno ni u značajnijem broju zastupljene kao predmet istraživanja u društvenim znanostima. Odnedavno se, ipak, u hrvatskoj i jugoslavenskoj historiografiji osjeća nastojanje da se istraživanje te problematike potakne, pogotovu što se vjeruje da je danas to istraživanje ne samo potrebno i nužno već i moguće. Netočno bi, međutim, bilo reći da navedeno istraživanje nije bilo predmetom pažnje određenog, mada sve manjeg broja jugoslavenskih historičara, pa čak i nekih sociologa. Istina je, dalje, da se sedamdesetih godina, doduše samo verbalno, iskazao svojevrsni »optimizam pomirenja« klasične historiografije, odnosno tzv. tradicionalne ili klasične historijske metode, i sociologije, odnosno socioloških i drugih metoda, bez čije je uzajamne veze nemoguće i zamisliti istraživanja takve vrste. Od tada je, naime, općeprihvaćena tvrdnja da se složene društvene pojave ne mogu proučavati samo u okvirima jedne znanosti ili njene uže grane te da metoda istraživanja takvih društvenih pojava, kao način istraživanja koji se primjenjuje u nekoj znanosti ili znanostima, srasta s teorijskim shvaćanjima određene ili određenih znanosti, pa da, stoga, izbor problema treba da određuje i izbor metode. Shodno tome, pristup navedenom istraživanju zasnovao se na kombiniranju metoda sociologije i historije, budući da suštinu svakoga određenog, danoga socijalnog kompleksa (u ovom slučaju klasno-socijalne strukture) otkrivaju upravo historija i druge društvene znanosti, prije svega sociologija, proučavanjem konkretnog društva (u ovom slučaju Hrvatske od 1941. do 1945. godine).

Međutim, ako se izuzmu neki neznatniji dosadašnji rezultati, cjelokupan se interes iskazao uglavnom u apelima o potrebi istraživanja te vrste ili istraživanjima koja se, u suštini, nisu koristila interdisciplinarnim pristupom. Upravo se kod tih i sličnih istraživanja iskazala cjelokupna negativna tendencija dimenzije fragmentarnoga, nepovezanoga ili parcijalnog tretiranja društvenih pojava. Rezultat je njihovo opisno tretiranje, mimo njihove uvjetovanosti i povezanosti sa širim društvenim kontek-

stom, u kratkom vremenskom razdoblju i sa što užim prostornim ograničenjem, te s ograničenjem u granicama jedne znanstvene discipline i nepovezanošću istraživanja, koja graniče s minimalnošću standarda profesionalne kulture.¹ Tome treba pridodati, s jedne strane, pojmovno siromaštvo, metodološku jednostranost, utjecaj konzervativnih orijentacija, razjedinjenost u marksističkoj teoriji, oskudnost intelektualnih snaga, zaostajanje sociologije i zapostavljenost naše prakse,² što rezultira, s druge, pogotovu u historiografiji, neutemeljenim, pa stoga i često apologetskim rezultatima.³

U svakom slučaju, u nekim istraživanjima koja su češće svodena na razmatranja teorijsko-metodoloških problema no što su sadržavala značajnije znanstvene rezultate, uključujući i naš dosadašnji rad,⁴ postupno se probila svijest o nemogućnosti odvajanja problema metode, a time i teorije, od konkretnog problema koji je predmet istraživanja. U takvim se istraživanjima dijelom pristupilo istraživačkom postupku koji bi se mogao definirati kao kritičko razmatranje ne samo nekih ključnih i još neriješenih teorijsko-metodoloških pitanja društvenih istraživanja uopće nego i svih dosadašnjih rezultata istraživanja složenih društvenih pojava, u koje se nesumnjivo ubraja i istraživanje struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnog rata u nas. Iz toga i proizlazi potreba redefiniranja navedenog istraživanja, što je i svrha ovoga rada, premda je sam postupak, ranije utemeljen, i dalje isti i prepoznatljiv u svim njegovim fazama: izbor teme, svladavanje odgovarajuće literature, postavljanje hipoteza, izbor tehnika istraživanja, i onih koje služe klasifikaciji uzorka i problemu reprezentativnosti istraživanja, da bi se istraživanje postavilo kao otkriće i rješenje problema, a time ostvarila i konačna svrha istraživanja.⁵

Tradicionalna metodologija, kojoj smo i sami podlegli, počinje postavljanjem hipoteza, a one se, obično, pronalaze ili izdvajaju kao dominantne

¹ Usp. *Zdravko Mlinar*, Dijalektika, empirizam i spekulacija u sociološkim i političko-loškim istraživanjima, *Gledišta*, 4/1977, Beograd, 283—300.

»Nedostaci [...] u velikoj mjeri razotkrivaju ne samo nerešena pitanja i metodologije, već i organizaciona, materijalna, kadrovska i druga pitanja, odnosno uslove za obavljanje istraživanja« (isto, 295).

² Usp. *Ivan Lučev*, Neka moguća rješenja problema istraživanja u društvenim znanostima, na i. mj., 270—283.

³ »Dok u običnom životu svaki trgovac znade odlično razlikovati ono što netko tvrdi da jest od onoga što je on stvarno, dotle naša historiografija još nije došla do te trivijalne spoznaje. Ona vjeruje svakoj epohi, što ona sama o sebi kaže i uobražava« (*Karl Marx — Fridrich Engels*, Rani radovi, Zagreb — Beograd 1973, 397).

⁴ *Igor Graovac*, O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941—1945. Kritički osvrt na literaturu i izvore i neki problemi pristupa daljnjem proučavanju te problematike, *Casopis za suvremenu povijest* 2/1974, Zagreb, 7—62; Istraživanje klasno-socijalnih struktura, *Četvrti jul*, 1975, XVI, br. 685, 5. VIII, str. 14; O strukturama sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj. Teorijsko-metodološki pristup i globalni rezultati istraživanja struktura za razdoblje 1941—1945, u: *NOR i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u završnoj etapi drugog svjetskog rata*, zbornik radova, Beograd 1978, 301—318; Pregled sudjelovanja pojedinih grupa stanovništva Splita u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine, u: *Split u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, zbornik radova, Split 1981, 361—375.

⁵ Usp. *Gian Antonio Gilli*, Kako se istražuje. Vodič u društvenim istraživanjima, Zagreb 1974, 5—260.

u obavljenom pregledu odgovarajuće, odnosno relevantne literature. Najprisutnije su, u istraživanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnog rata u nas, one koje — bilo da su »dokazane« ili »odbačene« u samom istraživanju — polaze od dominirajuće uloge jedne klase (npr. radničke) ili jednog sloja (npr. seljaštva) u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1941—1945. godine, iz čega zatim i proizlazi determinirajuća ili demantirajuća uloga i značenje jedne klase ili jednog sloja, pa čak i političkih organizacija (npr. KPH—KPJ) koje su nosioci određenih interesa pojedinih klasa i slojeva, organa vlasti u kojima su oni zastupljeni, kao i u vojnim jedinicama, i tsl. u istraživanim procesima.

Ono što je potpuno odstranjeno izbor je teme. Pri tome je važno naglasiti da nije pitanje određuje li taj izbor, u okviru danih mogućnosti, sam istraživač već pitanje da, u okviru istraživačke djelatnosti, tema istraživanja »ne može biti *bilo kakva tema*: to mora biti neizbježno problem što je izravno povezan s izmjenom situacije«. ⁶ Upravo iz tih razloga istraživanje utemeljeno na tradicionalnom načinu nikako i ne može »zbiljski 'umaci' nizu teorija [...], pojmova, tema što su već *unaprijed dane*«, ⁷ pa se, ne iz razloga ignoriranja određenih znanstvenih rezultata i napora, svodi na odsutnost bilo kakve kritike u inovacijskom pogledu i na nastojanje najrazličitijega međusobnog kombiniranja prethodnih teorijskih sredstava. ⁸ »Eto, zbog čega se na kraju istraživanja [...] ima u rukama, u najboljem slučaju, samo ono što se u njih stavilo na početku.« ⁹

Izbor teme ili tema istraživanja, stoga, ne mogu biti a priori dani, mada mogu biti i jesu imenovani. Tema se tek otkriva kao problem istraživanja, i to u njegovu toku. To otkriće javlja se, naravno, kasno, no ne i prekasno, kada je prikupljen značajan fond podataka i kada je istraživanje u podmakloj fazi. »Na početku je istraživač silom prilika upućen da se usredotoči na ono što na izgled predstavlja glavni problem situacije istraživanja; međutim, gotovo uvijek, daljnji tok istraživanja pokazuje da se radilo o prividu, a da je glavni problem istraživanja bio drugi.« ¹⁰

Na ovome se mjestu, kada postaje jasnim da otkrivanje problema ne prethodi već da se traži u cjelokupnom trajanju istraživanja, potrebno još jedanput, mada najkraće i s nove točke gledanja, vratiti našem dosadašnjem radu i kritički rekapitulirati prethodne polazne teorijske i metodološke osnove istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnog rata u Hrvatskoj 1941—1945.

⁶ Isto, 42.

⁷ Isto, 44.

⁸ Međusobno kombiniranje ne ograničava se samo na teorijska sredstva već se proširuje i na prethodne rezultate. Cinična Gottschalkova napomena o historiografiji primjer je za takvo kombiniranje: on navodi »zapažanje da se historiografija definira i kao 'uzimanje manjih delova iz velikog broja knjiga koje nikada niko nije pročitao i njihovo stavljanje zajedno u jednu veliku koju nikada niko neće pročitati' (Louis Gottschalk, Understanding History, str. 24)« (nav. prema Božidar Jakšić, Historija i sociologija, Zagreb 1976, 140).

⁹ G. A. Gilli, n. dj., 45.

Primjeri takva pristupa istraživanju upravo su tipični u nas za istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnog rata.

¹⁰ Isto, 48.

godine. Rekapitulacija se ne sastoji u ponovljenom navođenju korištene literature niti joj je cilj »obogaćivanje« selektivne bibliografije novom ili novijom literaturom, mada je ona zaista opsežna jer je i interes za tu vrstu istraživanja i problema veći. Navest ćemo tek neka djela na koja se izravno ili neizravno pozivamo ili kojima nadopunjujemo ili pojašnjavamo neke odrednice iz prethodnoga rada. Ne mislimo, također, naglašavati potrebu istraživanja, jer je ona neosporna, ni ukazivati na ukupnost, odnosno nedostatak specifične literature i pogotovu izvora, ili pronalaziti daljnja opravdanja za teritorijalno, vremensko i sadržajno ograničavanje istraživanja.

Ipak, ne samo radi potrebe daljnijega »ukrašavanja« neophodno je ukazati na važnost struktura, odnosno zakonitih osnova društvenih struktura.¹¹ Pri tome je važno još jednom naglasiti da »ono što čini strukturu jednog društva značajnim aspektom sociološke analize [...] nije veća ili manja brojnost pojedinih klasa ili slojeva, već prije svega činjenica da su te klase, slojevi i grupe akteri na sceni društvenih zbivanja«. ¹² Međutim, kada se pitanja klasne strukture, klasa i slojeva te klasne svijesti¹³ primijene na položaj, ponašanje i motive pojedinca, što je neizbježno u istraživanjima ove vrste, može se uočiti da »između objektivnog društvenog položaja pojedinca i njegove svesti o pripadnosti određenoj društvenoj klasi ne postoji neka neposredna funkcionalna veza, pošto bi to značilo stajati iza vulgarno-materijalističke teze o automatizmu odražavanja društvenog bića u društvenoj svesti«. ¹⁴ Odatle proizlazi da je konačni rezultat povijesnog razvoja zasnovan na konfliktu »mnogih pojedinačnih volja, od kojih je opet svaka množinom posebnih životnih uvjeta učinjena time što ona jest; bezbrojne su dakle snage koje

¹¹ Usp. *Mirjana Gross*, *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1976, 29—30, 122—123, 217 i 346—351.

S obzirom na značenje koje je pojam »strukture« ili »sastava« zadobio u izjednačavanju ili razlikovanju strukturalizma i marksizma, usp. i *Jean Pouillon*, Pokušaj definiranja strukturalizma, *Filosofija*, 4/1972, Beograd, 59—67 (»Ako se struktura [...] jednostavno definiše, nije potrebna reč na izam da bi se tvrdilo kako su stvari strukturisane«, 59), te Razgovor sa Žan Pol Sartrom (*J. P. Sartre*, dio intervjua, *Cahiers de Philosophie*, 1966, br. 2—3), na i. mj., 69—71 (»Ono što smeta u jednom radikalnom strukturalizmu [...] jeste to što se dijalektičko naličje prečutkuje i što se nikada ne pokazuje kako istorija proizvodi strukture«, 71).

¹² *Silvano Bolčić*, Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja, u: *Mihailo V. Popović* i dr., *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd 1977, 67.

¹³ Usp. *M. Gross*, n. dj., 287—289, *Luka Marković*, Klasna borba i koncepcija razvoja, Zagreb 1978, 17—26, 143—159 i 169—172, *K. Marks — F. Engels*, Nemačka ideologija, I, Beograd 1964, 30—83 (»Pojedine individue obrazuju samo utoliko jednu klasu ukoliko imaju da vode zajedničku borbu protivu jedne druge klase; u svemu ostalom stoje one same jedna prema drugima opet neprijateljski u odnosu konkurencije. S druge strane se opet klasa osamostaljuje prema individuama tako da ove nalaze svoje životne uslove unapred određene, da od klase dobijaju naznačen svoj životni položaj i time svoj lični razvitak, da su joj potčinjene«, 56); *Isti*, Sveta porodica, Zagreb 1959, 79—81; *Dragomir Pantić*, Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: *M. V. Popović* i dr., n. dj., 269—406, i *M. V. Popović*, Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja, u: na i. mj., 23—41.

¹⁴ *Miloslav Janičijević*, Klasna svest i društvena struktura, u: na i. mj., 212.

Usp. i *Franz Marek*, Filozofija svjetske revolucije, Zagreb (1973), 46—55 (»Ako je prelazak u socijalizam neizbježan, čemu je tada potreban nekakav pokret borbe za socijalizam? Naposljetku, ne postoji nikakav pokret za pomrčinu Mjeseca, koja će nastupiti, recimo, godine 1999.«, 48).

se međusobno križaju, beskonačna grupa paralelograma snaga, iz kojih proizlazi neka rezultanta — historijski rezultat, što se opet može vidjeti kao produkt jedne moći, koja u cjelini djeluje bez svijesti. Jer ono što neki pojedinac hoće, sprečavaju svi drugi, a ono što proizide jest nešto što nitko nije htio [...]. (Ipak), svatko pridonosi rezultanti i toliko je svatko uračunat u nju.¹⁵

Ništa novo ne bi se moglo dodati ni pitanjima odnosa historije i sociologije, globalnog društva, korištenja izvora, kvantitativnih metoda i problema timskog rada, te — na kraju — ni marksističke društvene znanosti, koja je izvorno utemeljena, uz istodobno afirmiranje stava da je historijska sinteza nemoguća bez teorije, a sociološka analiza bez povijesne podloge.¹⁶ Međutim, da bi takav pristup, odnosno spoj dviju znanosti bio ne samo moguć već i nužan te da bi one mogle »sudjelovati u izgradnji jednog razotudjenog čovjekovog svijeta, koji je, istina, perspektiva budućnosti, a ne realitet sadašnjosti«, one moraju »da se iz pozitivističkih nauka transformiraju u kritičku samosvijest društva. Činjenica da takvom određenju nedostaje *diferentia specifica* koja bi ih razlikovala od drugih disciplina i oblasti stvaralaštva ne zabrinjava, već nas, naprotiv, učvršćuje u uvjerenju da je moguć jedinstven pristup društvu [...], (pristup) revolucionarne kritike.«¹⁷

Sve navedene odrednice odnose se i na tzv. opće teorijsko-metodološke probleme naslovljenog proučavanja kako ih shvaćaju i razlažu jugoslavenska i hrvatska historiografija i sociologija, bilo da je riječ o interdisciplinarnom pristupu ili o poteškoćama u ostvarivanju toga pristupa koje se, prije svega, izražavaju u pitanjima u vezi s historijskim izvorima, timskim radom, kvalificiranim znanstvenim kadrom i primjenom nekih metoda i postupaka istraživanja, pogotovu kvantitativnih (anketa, intervju, statistički podaci i metode, pitanje tipskog uzorka ili obrade »ključnih« događaja i problema, reprezentativnih primjera i tipičnih sredina, itd.).¹⁸

Veće su promjene, u odnosu prema ranije zamišljenome i »unaprijed danome« teorijsko-metodološkom pristupu, koji se temeljio na odrednicama

¹⁵ K. Marx — F. Engels, *Ausgewählte Werke*, II, Moskva 1950 (nav. po F. Marek, n. dj., 45).

¹⁶ Usp. M. Gross, n. dj., 109, 187—188, 241—246, 264—275, 307—310, 318—339 i 352; B. Jakšić, n. dj., 71—74, 83—106, 111—113, 115—120 i 139—145; Ivan Kuvačić, O prednostima i nedostacima kvalitativnog pristupa u sociologiji. *Revija za sociologiju*, 3—4/1973, Zagreb, 72—88 (»Izbor i kombinacija metoda ovisi o predmetu istraživanja, a konceptualizacija istraživanja u pravilu je mnogo važnija od izbora metoda«, 83), Henri Lefebvre, Razmišljanja o strukturalizmu i istoriji, *Filosofija*, 4/1972, Beograd, 73—81, L. Marković, n. dj., 65—69, i M. V. Popović, *Savremena sociologija*, III izd., Beograd 1973, 117—122.

¹⁷ B. Jakšić, n. dj., 73.

¹⁸ Stvarnu procjenu tih mogućnosti usp., među ostalim, kod I. Kuvačića, n. dj., 84, pogotovu tabelu kojom se ilustrira prikladnost pojedinih metoda, odnosno tehnika istraživanja (zbrajanje i uzrokovanje, učestvujuće promatranje i informacija pomoću intervjua) s obzirom na tipove informiranja (događaji historije i institucionalizirane norme i statusi), preuzetu iz *Qualitative Methodology*, Chicago 1970, str. 229: za tipove informacija koji se odnose na događaje historije zbrajanje i uzrokovanje su prototip i najbolji oblik, dok je učestvujuće promatranje obično neprimjerena i neefikasna metoda. Informiranje pomoću intervjua, koje se u istraživanjima NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnog rata ponekad i u nas koristi, često je, no ne uvijek, neprimjerena, a ako je primjerena, nije efikasna metoda.

ne toliko rezultata istraživanja koliko na, također, »unaprijed danim« shvaćanjima drugih istraživača, nastale pomakom naglaska u temi istraživanja, što nužno vodi redefiniranju predmeta istraživanja.¹⁹ S jedne se strane tema istraživanja razotkrila kao izmijenjena pod ponovljenim, kvalitativno značajnijim utjecajem rezultata istraživanja drugih, mada nikako onih na istu temu, a s druge, u samom istraživačkom postupku, zbog izmicanja problema istraživanja koji se činio glavnim, a postajao je prividom. Početni rezultati istraživanja ukazivali su na drugi ili makar na drukčije definirane prvotne, hipotetičke probleme, koji su bili određeni pitanjima NOB-a i socijalističke revolucije (u ovom radu objedinjeni u pojmu i revolucionarni rat), pojedinih klasa i slojeva u revoluciji, KPJ—KPH kao osnovne pokretačke snage revolucije; kontrarevolucije i tsl. Malobrojni rezultati istraživanja slične problematike u Jugoslaviji i Hrvatskoj, uključujući i one nastale u posljednje vrijeme,²⁰ nisu nadilazili »unaprijed dane« okvire, pa su, u kontekstu ovdje izloženih teorijsko-metodoloških osnova, zanemarivi. Stoga se ovdje ponovo ne iznose ni ta pitanja ni analiza upotrebljivosti ili nekorisnosti pojedinačnih istraživanja iste ili slične problematike, već se nastoje, što je moguće više, ponovo dovesti u vezu, suodnos, ali kutom gledanja, definiranim u izloženom shvaćanju teorijsko-metodoloških osnova istraživanja, koji ne mijenja bitno njihov sadržaj, jer bi to bio falsifikat, ali im daje drugu dimenziju. Napominjemo da ne postoji, mada je istraživanje u poodmakloj fazi (što znači da je ostvarena znatna vjerojatnost da je tema istraživanja približno »otkrivena«), provjerena sigurnost da je u pitanju i pravi problem, jer se on otkriva u cjelokupnom trajanju istraživanja. Stoga izrečene sudove ne treba u cjelini shvaćati i kao konačan sud.

Prema izloženoj koncepciji, polazna je teorijska osnova istraživanja i dalje marksistička teorija, posebno njezina teorija revolucije, pa je i metodološka osnova istraživanja podređena istoj svrsi. Kako je »istraživanje [...] promišljenje i društvena djelatnost, tj. društvena praksa u najpotpunijem smislu«, njegov je prvorazredni cilj, »pored spoznajnog, mijenjanje situacije istraživanja«.²¹ Pri tome ne treba smetnuti s uma da i u slučaju primjene marksističke društvene znanosti, odnosno njezine teorije i me-

¹⁹ Usp. *Jovan Arandžević*, Problemi mogućnosti filosofije istorije, *Filosofija*, 1—2/1973, Beograd, 93—99 (»Ono što je Marks u služilo naprosto kao osnova kritike dotadašnjeg shvatanja istorije i, takođe, ono što je iz te kritike proizašlo, biće shvaćeno kao njegovo otkriće novog shvatanja istorije prema kojem se može na nov način prikazati ono što je historičarima inače poznato!«, 96), i *B. Jakšić*, n. dj., 19—43, 47—74 i 109—149 (»Vrhunac filozofske misli u okviru staljinističkog pozitivizma čini ideja da društveno biće određuje društvenu svijest a ne obratno, dok osnovu društvene (socio-loške) teorije predstavlja ideja da društvena osnova određuje društvenu nadgradnju. Ovo stanovište nije po sebi toliko netočno koliko je izvjesno da se jedna društvena nauka ne može zasnivati isključivo na nekoliko najopćijih ideja, bez obzira koliko one bile točne i istinite«, 112—113).

²⁰ Usp., npr., *Pero Nasakanda*, Prilog istraživanju sudjelovanja radničke klase Hrvatske u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941. godine. *Casopis za suvremenu povijest* 3/1981, Zagreb, 43—63.

²¹ *G. A. Gilli*, n. dj., 240—242.

Sada je »razumljivo što svršetak istraživanja ne može biti unaprijed utvrđen: istraživanje se završava kada se pokaže da je situacija uistinu promijenjena u željenom smislu, ili kada je, zbog počinjenih pogrešaka, ili iz drugih razloga, već sasvim jasno da se određeni cilj neće moći ostvariti, barem ne pri sadašnjem stanju stvari« (isto, 240).

toda, kao jedne od univerzalnih teorija, postoji opasnost dehistorizma, odvajanja od konkretne situacije, »da više ne vidimo pod društvom — uopće ovo društvo koje jedino za nas nešto znači.«²²

Izbor je tehnika istraživanja, koje omogućuju primjenu metode, određen, s jedne strane, samim predmetom istraživanja i izvorima koji su dostupni i upotrebljivi za obradu svakoga pojedinoga konkretnog problema istraživanja, i — s druge — izloženim teorijsko-metodološkim osnovama istraživanja.²³ Kako smo ta pitanja iscrpno obradili u ranijem radu, ovdje ćemo se, više zbog nadopune, s razlikovanjima koja se nužno javljaju u podmakloj fazi istraživanja, zadržati na pitanju tzv. dokumentarnih tehnika istraživanja u društvenim znanostima, koje su, zbog karaktera izvora i istraživanja struktura, statističke, odnosno kvantitativne i neizbježne, zapravo, temeljne.²⁴ Pri tome, ne radi poricanja kvantitativnih istraživanja, treba naglasiti i njihovu nedovoljnost, pa čak, uza svu korisnost, i djelomičnu besmislenost za ovu vrstu istraživanja.

Analiza se distribucije, koja sadrži distribuciju frekvencije, mjerila središnje tendencije, kao što su aritmetička sredina, težišnica i modalna vrijednost, i mjerila disperzije, npr., može u ovoj vrsti istraživanja upotrebljavati u vrlo ograničenom opsegu. I kada je riječ o prosječnim vrijednostima ili odstupanjima, koja opet služe kao dopuna prosjeka, javlja se bitno ograničenje, barem u društvenim znanostima: nijedna se pojava, pa ni pojava naslovljenog interesa, ne može objasniti pomoću prosječnih vrijednosti. »Objašnjenje je moguće jedino pozivajući se na *parove antagonističkih elemenata*. Razvitak društva, npr., ne objašnjava se gledajući, unutar svakog društva, na prosjek među ljudima, ili među klasama, nego gledajući na klase koje se bore, na sukob između klasa koji se zasniva na njihovim različitostima, na njihovu bitnom protuslovlju koji onemogućuje da one konvergiraju i da se svedu na zajedničku mjeru.«²⁵

Stoga kvantitativne tehnike zadobivaju svoj smisao jedino ako se neprestano podvrgavaju provjeri socioloških zakona i ako se koriste za društveno homogena područja i skupine. Tako shvaćena homogenost, međutim, ne može se iskazati jednom, npr., prosječnom vrijednošću već isključivo elementima proturječja, što nas vodi pitanju određivanja klasa ili klasifikaciji u općenitijem značenju od društvenih klasa, premda su one za nas, mada samo tip »klasa«, najbitnije. U svakom slučaju, »klase treba utvrditi na temelju stvarne distribuiranosti nekog pučanstva, a ne a priori.«²⁶

²² Isto, 149.

»Ukratko, jedna 'univerzalna' teorija prijeći nam da sudjelujemo, s ulogom koju imamo u ovome sustavu, u preobražavanju samog sustava« (isto, 149).

²³ Usp. M. Gross, n. dj., 341—344; B. Jakšić, n. dj., 125—131; I. Kuvačić, n. dj., 76—78, i L. Marković, n. dj., 53—56.

²⁴ »Metoda koju ovdje primjenjujem, metoda je povijesnog i sociološkog tumačenja, a ne sakupljanje statističkih podataka. No, ipak ću se kao polaznom točkom poslužiti nekim najvažnijim brojkama« (*Lav Trocki*, Izdana revolucija, I, Rijeka 1973, 10).

²⁵ G. A. Gilli, n. dj., 180.

»Nema smisla računati prosječne vrijednosti između jedne i druge klase, između bogatih i siromašnih, između onoga tko ima vlast i onoga tko je nema« (isto, 182).

²⁶ Isto, 184.

Dosadašnja su istraživanja u nas pokazala upravo u tom pitanju najveći nedostatak, koji je, s jedne strane, izraz nemoći i nemogućnosti svakoga pojedinog istraživača da ih utvrdi, makar za razdoblje koje vremenski prethodi istraživanju revolucionarnog rata, a — s druge — odraz činjenice da ni sami istraživači međuratnog razdoblja nisu sukladni u njihovu utvrđivanju.²⁷ Usputno, s obzirom na teze u nekima od tih i u drugim istraživanjima, koje otpočinjanje socijalističke revolucije u nas u nerazvijenim uvjetima i malobrojnost — koja graniči s nepostojanjem — proletarijata i buržoazije, prikazuju kao navodnu prednost navodimo dio iz Engelsove polemike s narodnjakom Tkačovom: »Čovjek, dakle, koji može reći da je [...] revoluciju u nekoj zemlji moguće provesti lakše jer u njoj *doduše* nema proletarijata, *ali* ni buržoazije, time samo dokazuje da još mora naučiti abecedu socijalizma.«²⁸

Slično je i s utvrđivanjem klasa, odnosno klasne strukturiranosti sudionika revolucionarnog rata u nas, koje ne počinje spoznavanjem predmeta istraživanja u samom njegovu toku već podliježe »unaprijed danim« odrednicama — apstraktno izgrađenim klasama.

S tim je pitanjem u vezi i nejednako utvrđivanje »klase« sudionika.²⁹ Dalje, u »klasu« sudionika, mada ih svojstvo bitne razlike dijeli, no ne kao »klasu« ili, možda, ni po klasnoj strukturiranosti, trebalo bi utvrditi i sudionike »druge strane«, dakle kontrarevolucije. Malobrojnost izvora i odgovarajućih podataka onemogućuje, za sada, to utvrđivanje.³⁰

Postoje, međutim, »klase« koje se ne mogu kvantificirati premda se klasificiraju (tzv. nekvantitativne klase), kao što su spol, status, mjesto porijekla, zanimanje i tsl., a obrađuju se i pomažu tumačenju društvenih pojava te se koriste i u istraživanjima struktura NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnog rata u nas. Međutim, u »sociološkim istraživanjima moramo utvrditi klase koje su *društveno značajne*, a ne klase koje su samo *logički moguće*«. ³¹ Stoga je nedovoljno da su klase (i »klase«) statistički ispravne. One moraju postojati u društvenoj zbilji, biti »društveno prirodne klase«, i kao takve promjenljive.³²

Postojanje proturječja, dalje, unutar i između klasa, slojeva i grupa ne podrazumijeva uvijek antagonizam već i objektivnu različitost interesa, pa se, stoga, svako proturječje ne rješava klasnom borbom. Takva su

²⁷ Usp., npr., samo dva najznačajnija i najcjelovitija rada na tu temu: *Mira Kolar*, Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine, doktorska disertacija, Zagreb 1977 (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu — IHRPFH), i *Ivo Vinski*, Klasna podjela stanovništva i nacionalni dohodak Jugoslavije u 1938. godini, Zagreb 1970.

²⁸ Nav. prema *Maximilien Rubel*, Kronika Marxova života, Zagreb 1976, 121.

²⁹ O mogućnostima toga određenja usp., među novijim radovima, *Milosav Milosavljević*, Društveni položaj boraca NOR-a u SFRJ i socijalna politika, Beograd 1977, 31—33.

³⁰ O tome, među ostalim, usp. *Pero Morača*, Prilog temi: Revolucija i kontrarevolucija u NOR-u, *Treći program Radio-Beograda*, 28/1976, Beograd, 54—66; *Branko Petranović*, Revolucija i kontrarevolucija kao sukob dve svesti, na i. mj., 77—92, i *Isti*, Vodstva građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije, u: *Politički život Jugoslavije 1914—1945*, zbornik radova, Beograd (1973), 493—530.

³¹ *G. A. Gilli*, n. dj., 188.

³² »*Jedna je klasa društveno prirodna kada je u odnosu prema nekom određenom cilju nosilac vlastitih interesa koji su u protuslovlju s interesima drugih klasa*« (isto, 190).

npr., proturječja, u naslovljenom predmetu istraživanja, kvalifikacijska struktura radnika, dobna struktura unutar klase ili sloja te »klase« sudionika. Stoga su, u sklopu tog istraživanja, ne samo netočna određenja tipa »omladine svih slojeva« kao posebne kategorije već i ona koja pridaju izdvojeni značaj toj kategoriji unutar »klase« sudionika.³³

U svakom slučaju, a da bi se otkrile klase koje postoje u zbilji, korisna je, ako je kriterij klasifikacije brojčani, upotreba statističke analize, »ali ta upotreba mora biti podvrgnuta analizi zbiljske situacije, analizi snaga u igri i, iznad svega, analizi cilja koji treba ostvariti u (danom) [...] trenutku.«³⁴ Sama klasifikacija, posebno u istraživanjima složenih društvenih pojava, utemeljena je na specifičnoj premoći jednog kriterija — kriterija pripadne društvene klase, jer on izražava temeljno proturječje iz kojega su sva ostala izvedena, pa time i određena kao sporedna. »Ova je točka temeljno načelo sociologije«,³⁵ pa je, ne samo zbog toga, utjecala na ukupnu preraspodjelu sastavnih društvenih dijelova na posve nov način. Takva preraspodjela, prema ranijim postavkama istraživanja struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije, odnosno revolucionarnog rata u nas, potvrđuje hipoteze o besmislenosti, npr., dohodovnog razlikovanja radnika, jer se oni, neovisno o tome, razvrstavaju na isti način, ili seljaka po zemljišnom posjedu, i to ne stoga što iz dostupnih podataka to i nije moguće vidjeti.

Tako shvaćena klasifikacija, postavljena već na početku istraživanja, omogućuje reprezentativno određenje uzorka, odnosno točno određivanje dijelova cjeline koja se istražuje. U našem istraživanju revolucije to je, vremenski i sadržajno, revolucionarni rat 1941—1945. godine. U njegovu okviru, to je Hrvatska unutar Jugoslavije, a u okviru Hrvatske, to je njena predratna društvena struktura. Iz te društvene strukture proizlazi struktura sudionika, poznata na kraju, a ne kao u drugih pretpostavljena na početku istraživanja, kada se, pomoću generalizacije rezultata tok istraživanja, u čemu je i njegov smisao, vraća na početnu opću stvarnost — na pitanje revolucionarnog rata, odnosno revolucije.

Pojam revolucionarnog rata, koji se pri tom koristi, proizlazi, s jedne strane, iz sadržaja samog fenomena koji se istražuje, a — s druge — iz njegova vremenskog određenja. On je kao rat, s jedne strane, uistinu vremenski ograničen. Sadržajno, s druge strane, on je revolucionarni, ali, u okolnostima nametnutog rata, istodobno i prije svega oslobodilački. Kako se to podrazumijeva, jer nije riječ o osvajačkom ratu, ne treba upotrebljavati pojam revolucionarnoga oslobodilačkog rata. Odrednica »revolucionarni«, dalje, koja ovdje ne samo zbog vremenskog ograničenja zamjenjuje odrednicu »revolucija«, kao što u prvom slučaju »rat« podrazumijeva odrednicu »NOB«, proizlazi iz činjenice da vanjski neprijatelj, zajedno s unutrašnjim, određuje oslobodilački i socijalni, tj. socijalistički sadržaj revolucije, odnosno njeno otpočinjanje, čiji je preduvjet

³³ O omladini u revolucionarnom ratu, mimo ovih određenja, usp. *Pero Damjanović*, *Titu pred temama istorije*, II izdanje, Beograd 1977, 288—315; i *Petar Kacavenda*, *SKOJ i omladina u ratu i revoluciji*, Beograd 1979, 5—150.

³⁴ *G. A. Gilli*, n. dj., 193.

³⁵ Isto, 194.

oslobođenje zemlje i eliminiranje neprijatelja ne samo kao zavojevača već i kao snage svjetske i unutrašnje kontrarevolucije, a čiju sudbinu kontrarevolucionarnim ili kvislinškim opredjeljenjem dijeli i unutrašnji neprijatelj revolucije. Kako se sama socijalistička revolucija »u bitnom identificira s prevođenjem sredstava za produkciju u društveno vlasništvo«,³⁶ njezino se otpočinjanje, mada međuzavisno i funkcionalno i sadržajno povezano s njenim kasnijim razvojem kada se to i zbiva, radije određuje pojmom »revolucionarni rat«.³⁷

Iz takve klasifikacije i određenja razmatrane cjeline proizlazi njeno otkrivanje, a ne prethodno oblikovanje u stvarnosti koja se istražuje. Ta odrednica, stoga, upravo omogućuje razinu sociološkoga i prevladavanje statičkoga raspravljanja koje bi se moglo nametnuti.³⁸ Sama se stvarnost, dalje, »nudi samo u obliku anticipacija i avangarda«,³⁹ a ako se objašnjava, što proizlazi iz svega dosad navedenog, pomoću druge kategorije, onda se i razmatrana cjelina javlja ne kao uvećana slika uzorka već kao njegova samorealizacija. Otkriće avangarde, utemeljeno na analizi njezine objektivne uloge, omogućuje njezino prepoznavanje ili iskazivanje kao lažne ili istinite. Taj stav osnažuje našu raniju tezu da je, u okviru društvene cjeline koja je nesvodljiva samo na društvenu strukturu, pogotovu ne samo na klasnu ili neku drugu, potrebno pronaći pokretačke snage društvenog razvoja, odnosno revolucionarnu klasu koja te snage uspostavlja u cjelinu. Kako u nas, u razmatranom razdoblju, ne možemo, barem ne u odnosu prema rezultatima vlastitog istraživanja i rezultatima istraživanja drugih, samo jednu određenu klasu navesti ili prepoznati kao »revolucionarnu«, čini se da ulogu revolucionarne klase, u uvjetima kada nijedna klasa ili sloj ne postavlja i ne izriču svoje posebne interese, preuzima jedna politička organizacija — KPJ (KPH).

Na kraju se, dakle, samo sociološko istraživanje javlja kao otkriće i rješenje proturječja, usprkos činjenici da je svaka pojava, pa i pojava naslovljenog interesa određena posebnim, specifičnim zakonima razvoja. Iz te se činjenice, dalje, upravo nameće potreba zasebnoga historijskog istraživanja, odnosno istraživanja uvjeta razvitka pojava. U tom se stavu, konačno, može sažeti ne samo cjelokupna potreba za interdisciplinarnim pristupom i način istraživanja struktura sudionika revolucionarnog rata u Hrvatskoj 1941—1945. godine već i njegova prava svrha.⁴⁰

³⁶ F. Marek, n. dj., 13.

³⁷ »Samo tamo gdje preovlađuje [...] patos novog početka i gdje je povezan sa predstavama slobode, imamo pravo da govorimo o revoluciji. Odatle sledi da su revolucije principijelno nešto drugo nego uspešni ustanci, da se svaki državni udar ne sme frizirati u jednu revoluciju i da svaki građanski rat ne zaslužuje da se nazove već jednom revolucijom« (Hannah Arendt, *On Revolution*, New York 1963 — nav. prema Ljubomir Tadić, *Revolucija i poredak. Pokušaj uporedne analize*, *Sociologija*, 2—3/1978, Beograd, 176).

³⁸ »Za statistiku je konkretan sadržaj jedne cjeline nevažan« (G. A. Gilli, n. dj., 206).

³⁹ Isto, 207.

⁴⁰ »Zadaća koju podređene klase moraju obaviti na povijesnom planu ista je ona zadaća kojoj društvene znanosti moraju pristupiti na planu istraživanja: naime, pored sustavne kritike tradicionalne [...] položiti osnove za formuliranje nove znanosti« (isto, 246).